Momente în dezvoltarea limbii literare românești: „Palia de la Orăștie“

Radu DRĂGULESCU

Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu, Centrul de Cercetări Filologice şi Interculturale
“Lucian Blaga” University of Sibiu, Center for Philological and Intercultural Research
B-dul Victoriei 5-7, 550024 Sibiu
e-mail: ccfi@ulbsibiu.ro, web: http://grants.ulbsibiu.ro/wsa
Personal e-mail: doctorlector@rocketmail.com

Moments in the development of Romanian literary language: “The Palia from Orăștie”

The first two books of the Bible are known in Romanian culture as Palia, named after the slavonic term. In Oraștie they were translated and published in 1582 and had a major influence over the romanian literary language. Our paper analyze the reasons why this part of the Old Testament had such an impact on the evolution of romanian language.

Keywords: history of Romanian language, The Palia from Orăștie, Romanian literary language, the paradigmatic language

La Orăştie apărea, în iulie 1582, *Παλια* (*Palia)*, cunoscută sub denumirea de *Palia de la Orăştie*. Există două tipuri de Palii: Palia comentată şi Palia istorică. Prima cuprinde şi texte apocrife şi explicaţiile simbolurilor privitoare la unele locuri. A doua este prescurtarea *Vechiului Testament* prezentând unele abateri de la textul biblic sub forma unor adăugări în text, legende şi apocrife.

Textul *Paliei* de la Orăştie cuprinde traducerea în limba română, din maghiară, a primelor două Cărţi (*Facerea* şi *Ieşirea* sau, slavoneşte, *Bitia* şi *Ishodul*) din *Vechiul Testament* şi a fost tipărit de fiul lui Coresi, Şerban, împreună cu Marien diacul, între 14 noiembrie 1581 şi 14 iulie 1582. Cei cinci traducători (Mihai Tordaşi, episcopul românilor din Ardeal, Ştefan Herce, predicator în Caransebeş, dascălul Efrem Zacan din Sebeş - N. Iorga, apoi Eugen Pavel, consideră că este vorba tot de Caransebeş[1] -, Moise Peştişel, predicator din Lugoj şi Achirie, protopopul Hunedoarei) afirmă în prefaţă[2] că au tradus textul din limbile ebraică, greacă şi sârbă, dar astăzi cunoaştem că ei au preluat ca modele *Pentateucul* tipărit de Heltai Gaspar la Cluj, în 1551 şi o ediţie a *Vulgatei*[3]. Se pare că autorii *Paliei* doreau să traducă şi să tipărească întreaga Biblie. Din diverse motive ei nu au reuşit să săvârşească lucrul la Vechiul Testament. Conform unor documente[4], traducerea integrală ar fi cuprins şi *Leviticul*, *Numerele* şi *Cartea regilor*.

Prin episcopii ce trec la calvinism autorităţile maghiare încearcă să introducă în Ardeal limba română în Biserică. Se spera că românii vor veni mai cu drag la Serviciul Divin pe care l-ar fi înţeles şi astfel i-ar fi convins mai uşor să treacă la calvinism. În 1567 un sobor al preoţilor ortodocşi înlocuieşte slujba în limba slavonă cu cea în româneşte. Episcopul Pavel Tordaş recomandă preoţilor să cumpere *Psaltirea* şi *Liturghierul* în limba română (referindu-se, probabil, la tipăriturile lui Coresi). După moartea lui Pavel, în 1577, sinodul alege în scaunul episcopal pe Mihail Tordaş care continuă munca de răspândire a calvinismului.

Spre deosebire de traducerile slavone ale *Noului Testament* şi ale *Psaltirii*¸ versiuni ale *Vechiului Testament* apar abia la sfârşitul secolului al XV-lea, când, prin grija arhiepisopului Genadius din Novgorod, apare o colecţie completă a cărţilor biblice. În 1575, o copie a acestei

traduceri i-a servit prințului Konstantin Konstantinovici Ostrojkii la tipărirea unei biblii care a apărut la Ostrog în 1581[5]. Mario Roques consideră că nu este exclus ca acest text, apărut la 12 august 1581, să fi ajuns și în posesia traducătorilor *Paliei*, a cărei tipărire începe la 14 noiembrie. Același cercetător este de părere că autorii au consultat mai multe *Biblii*¸ deoarece în lista din prefața *Paliei* nu sunt enumerate și cărțile apocrife. Ordinea titlurilor nu corespunde celei din *Biblia de la Ostrog*. Această listă este urmată de un sumar al *Pentateuculuí* care se aseamănă mult cu *Expositio de omnibus sanctae scripturae libris* a lui Heinrich Bullinger. Similară *Biliei de la Ostrog* este și împărțirea textului în capitole și nu în versete. Împărțirea capitolelor XXXVI – XXXIX ale *Exodului* este tributară *Vulgatei*, de care *Palia* diferă mult în alte privințe în care pare să fi fost inspirată după versiunea luterană a *Bibliei*. Mario Roques trage de aici concluzia că textul *Paliei* este opera mai multor traducători care s-au servit fiecare de alt text, rezultatul final fiind revizuit după *Pentateucul* lui Heltai.

Iosif Popovici arăta în 1911, prin argumente lingvistice, că *Palia* de la Orăștie ar fi avut drept original *Vechiul Testament* maghiar apărut la Cluj, în 1551[6], operă a lui Heltai Gáspár, elevul lui Melanchton.

În această scriere de la 1582, cu care se încheie seria tipăriturilor românești din Transilvania în secolul al XVI-lea, apare pentru prima oară varianta de astăzi a termenului *român* (și nu *rumân* cum se folosea până atunci și cum a mai fost folosit și după aceea de către unii cărturari). Șerban a dorit să arate originea romană a poporului nostru, gest patriotic de o deosebită importanță având în vedere că *Palia* a fost tipărită în Ardeal. Titlul cărții o pune sub autoritatea principelui Sigismund Báthoy (1581-1602)[7], fiul lui Cristofor, și menționează clar că ea este destinată creștinilor români.

Păstrat în cinci exemplare[8], textul cuprinde 160 de file[9] (pe 6 dintre ele se întinde predoslovia) și conține note marginale în care se explică termenii ce păreau traducătorilor mai greu de înțeles, titlurile și textele paralele care au fost folosite. *Bitia* cuprinde 11 caiete, iar *Ishodul* 9 caiete. Cartea este reeditată integral[10] în 1968, la Editura Academiei, de către Viorica Pamfil. Textul românesc este publicat[11] împreună cu cel din *Pentateuhul* lui Heltai Gáspár, lucrarea încheindu-se cu un *Indice de cuvinte* care cuprinde toate elementele lexicale, cu trimiteri la pagina și rândul respectiv.

Vioricăi Pamfil îi datorăm, fără îndoială, cea mai pertinentă interpretare filologică și lingvistică a *Paliei de la Orăștie*. Cercetătoarea prezintă inițial alternanțele fonetice care apar în text. Unele sunt simple fapte de grafie, două sau mai multe slove care redau un singur sunet (ѡ, О = о, н, і = і, ж, ъ, ь, = ă, м, т = t etc.), dar de foarte multe ori cele două notații reproduc sunete diferite, existente în limba vorbită din perioada respectivă. Autoarea pune acest fenomen pe seama *graiurilor diferite* vorbite de traducătorii textului[12], a oscilațiilor din rostirea acestora, datorate unei *zone lingvistice de contact*, și pe seama intervenției tipografilor (care erau munteni). Uneori, consideră cercetătoarea, grafiile diferite oglindesc încrucișarea între *tradiție și inovație*, coexistența faptelor vechi și noi de limbă.

Analizând în detaliu alternanțele fonetice întâlnite în text, Viorica Pamfil trage următoarele concluzii:

1. în secolul al XVI-lea nu se poate vorbi de o limbă literară unitară, întrucât existau mai multe variante literare, situate regional.

2. urmărind frecvența particularităților grafice din Banat și Hunedoara, din secolul al XVI-lea, se constată că elementele fonetice dialectale nu sunt numeroase, majoritatea apărând în alternanță cu fenomenele răspândite pe întreg spațiul lingvistic dacoromân.

3. cele mai multe particularități sunt inovații care la acea vreme încep să se impună în graiurile din Banat și Hunedoara.

4. caracteristicile fonetice ale zonei respective, care nu sunt atestate în *Palia de la Orăștie*, pot fi explicate prin

- aportul tipografilor munteni
- strădania traducătorilor de a renunța la regionalisme
- cele mai multe sunt inovații care nu se impuseseră încă în grai

5. toate aceste particularități fonetice individualizează o *variantă literară bănățean-hunedoreană*[13].

Aplicând metodele lingvisticii matematice (foarte bine primită la vremea când autoarea reedita textul *Paliei*), Viorica Pamfil stabilește fizionomia lexicală a textului religios în cauză. În cele 317 pagini, cercetătoarea identifică 2536 de unități lexicale dintre care 2003 comune și 533 nume proprii[14]. Cele 2003 unități lexicale au o frecvență absolută de 55.197 atestări. Împărțind numărul total cu numărul lexemelor obținem frecvența medie a unui cuvânt, care este de 27,55.

V. Șuteu[15] aplicase această metodă pe texte beletristice de dimensiuni asemănătoare și identificase un număr de 4547 de unități lexicale, adică de trei ori mai multe decât în textul *Paliei*. Frecvența medie a unui cuvânt pentru stilul beletristic este de 10,99, iar pentru stilul publicistic, arăta Gh. Bolocan[16], de 12,25. Raportul între numărul unităților lexicale și frecvența totală a cuvintelor numărate, la texte de aceeași lungime, poate fi utilizat drept caracteristică a bogăției vocabularului. Cu cât frecvența medie a unui lexem este mai mică, cu atât bogăția vocabularului este mai mare, și invers. În *Palia de la Orăștie* bogăția vocabularului este de 8,25, în timp ce în operele literare de aceleași dimensiuni, bogăția vocabularului este de 20,59.

Cu cea mai mare frecvență apar 90 de cuvinte precum *azimă* (15), *bitie* (106 atestări), *blagoslovenie* (18), *heruvim* (12), *ishod* (104), *levitic* (21), *mătase* (85), *oltar* (60) etc.

Cuvinte caracteristice limbii *Paliei de la Orăștie* sunt: *custa* „a trăi" (38), *poroboc* „copil" (38), *mumă* (37), *marhă* „animale, avere" (24), *tăroasă* „gravidă" (21) etc. În textul acesta apar un număr de 488 de cuvinte care sunt atestate la acea vreme *numai* în paginile acestei tipărituri: *cărămidă,*

cârlig, clei, cupă, dafin, doică, formă, mesteacăn, mlădiță, ploscă, stejar, șes, vad, vecină, zestre etc.

Pe de altă parte, din totalul celor 1065 de cuvinte din vocabularul de bază al secolului al XVI-lea, un număr de 180 nu figurează în textul *Paliei*., cu toate că se bucurau de o largă răspândire și circulație în acea vreme: *ac, albină, amesteca, așeza, barbă, bolnav, brânză, buză, ceapă, dânsul, împărătesc, nevoință, pizmă, pricepe, slab, taină etc.*

Partea de vorbire cu frecvența cea mai mare este substantivul, cu 53,17% în vocabular și 24,92% în circulație. Din totalul de 1065 de substantive ce apar în text, cele mai frecvente sunt *domn* (665), *fecior* (460), *pământ* (448), *Dumnezeu* (391), *om* (266), *zi* (218), *muiere* (204), *carte* (183), *mână* (179), *frate* (172), *casă* (145), *fată* (143), *an* (142), *apă* (133), *bitie* (106), *ishod* (104) etc.

Lexicul de bază al secolului al XVI-lea cuprindea 120 de substantive care nu apar în paginile *Paliei de la Orăștie*: *ac, brânză, buză, ceapă, ceas, cocoș, cui, găină, gând, lână, măsea, moș, moșie, nădejde, pădure, plug, rădăcină,stup, val, vamă, vulpe* etc.

Majoritatea substantivelor prezente în text sunt cuvinte de bază, din totalul de 1065, 352 fiind derivate pe teren românesc, în special prin sufixe. Din cele 713 substantive moștenite sau împrumutate, mai circulă în zilele noastre aproximativ 100, iar dintre cele 352 derivate nu se mai folosesc circa 80. Cele mai multe substantive sunt feminine (565: 333 cuvinte de bază și 232 derivate), apoi neutre (268: 214 cuvinte de bază și 54 derivate) și masculine (232: 166 cuvinte de bază și 66 derivate).

Verbul este partea de vorbire care are, după substantiv, cea mai mare frecvență: 486. Cel mai des întâlnit este auxiliarul *a fi*, apoi *a avea, a zice, a face, a merge, a da, a lua, a vedea, a veni, a duce, a pune* etc.

Din totalul de 486, 389 sunt cuvinte de bază și 97 sunt derivate. Majoritatea verbelor sunt de origine latină: 315!, în vreme ce împrumuturile din slavă în vocabularul de bază abia se ridică la 21 (+ 2 derivate). Cele mai multe verbe aparțin conjugării a IV-a (214), apoi conjugării I (175), conjugării a III-a (82) și numai 13 aparțin conjugării a II-a.

Adjectivele au în acest text o circulație foarte restrânsă și cu toate că întâlnim 189 de adjective față de 123 adverbe, acestea din urmă au o frecvență de patru ori mai mare: 1247 adjectivele și 4524 adverbele. Cel mai frecvent adjectiv este *mare* (128), apoi *bun* (57), *mult* (48) etc.

Din cele 123 de adverbe din text, 102 sunt de origine latină. De altfel, din cele 2003 de unități lexicale întâlnite în text, 823 sunt moștenite direct din latină (41,53% în vocabular și 83,74% în circulație), iar 461 sunt formate pe teren românesc din elemente latine (23,02% în vocabular și 5,05% în circulație). Evident, procentul ar crește considerabil dacă ne-am raporta numai la vocabularul de bază (64,28% și 87,43 în circulație).

Elemente slave se întâlnesc în număr de 349 (17, 42% în vocabular și 6,78% în circulație), iar derivatele acestora abia însumează 6,64% în vocabular și 0,69% în circulație. Situația este similară vocabularului poeziilor lui Mihai Eminescu unde 16,81% din cuvinte sunt de origine slavă, cu o circulație de 6,93%[17].

Frecvența cuvintelor de origine slavă este mai redusă decât în celelalte texte din acea vreme, în schimb sunt mai des întâlnite unitățile lexicale împrumutate din maghiară: 92 de atestări, cu 4,59% în vocabular și 1,34% în circulație. Pe lângă acestea trebuie menționate și 25 de derivate dintre care 2 aparțin vocabularului de bază al *Paliei*: *mohorât* (29), *cheltuială* (2), *viclenie* (2), *biruitor* (1) etc.

Analizând numele proprii ce apar în *Palia de la Orăștie*, Viorica Pamfil constată următoarele:

1. majoritatea numelor sunt biblice, putând fi lesne observată strădania traducătorilor de a apropia forma toponimelor străine la sistemul limbii române, fără a le modifica prea mult.

2. majoritatea toponimelor apar numai în textul *Paliei*.

3. multe toponime provin din antroponime.

4. prin analiza toponimelor se poate demonstra că traducătorii au folosit, pe lângă versiunea maghiară a *Pentateuculu*i, și o versiune în limba latină și, probabil, una grecească și ebraică.

5. unele toponime diferă de cele din tradiție sau din alte versiuni ale textelor sacre, ceea ce presupune erori ale traducătorilor.

6. cercetarea materialului toponimic poate oferi date importante cu privire la evoluția sunetelor și a sistemului morfosintactic.

Veritabil monument de limbă veche românească, *Palia de la Orăștie* reprezintă o treaptă importantă în evoluția culturii poporului nostru. Textul i-a fost, cu siguranță, cunoscut lui Samuil Micu atunci când, la 1795, finaliza o nouă traducere integrală a *Bibliei*. Timotei Cipariu amintește de această tipăritură în *Principia de limbă și scriptură*, cărturarul făcând primele referiri de amploare cu privire la text.

Palia de la Orăștie a stârnit interesul lui Nicolae Densusianu, I. G. Sbierea, Ion Bianu și Nerva Hodoș, Moses Gaster, Nicolae Iorga, Iosif Popovici, Ion Bălan, Ștefan Ciobanu, G. Mihăilă, Viorica Pamfil, Florica Dimitrescu etc.

Acesteia din urmă îi datorăm cel mai bun studiu[18] cu privire la arta cuvântului în textul în cauză, analizând, în primul rând, sinonimia foarte bine reprezentată aici. Cu toată sărăcia lexicală (2003 unități), întâlnim în text peste 200 de serii sinonimice[19].

Cercetătoarea consideră că la traducerea *Paliei* s-au folosit mai multe modele și că un rol privilegiat l-a jucat varianta latinească a *Vechiului Testament*. Fraza este cultivată iar autorii dovedesc stăpânirea unor procedee ale retoricii clasice.

Dialogul și narațiunea sunt tributare originalelor, dar sunt transpuse într-un mod foarte firesc în limba română. De asemenea, comparațiile sunt în parte preluate din original, dar foarte multe sunt creații ale traducătorilor.

Note:

1. Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol I, București, 1925, p. 203-206; Eugen Pavel, *Palia de la Orăștie interpretată de...*, București, Editura Eminescu, 1984, p. 148.
2. *Cu mila lui Dumnezeu și cu ajutorul Fiului și cu săvârșitul Duhului sfânt, eu, Tordaș Mihaiu, ales piscupul rumânilor, în Ardeal, și cu Herce Ștefan, propoveduitorul Evangheliei lu Hristos în orașul Căvăran Sebeșului, Zacan Efrem, dascălul de dăscălie a Sebeșului și cu Peștișel Moisi, propoveduitorul Evangheliei în orașul Lugojului, și cu Archirie prototopul Varmigiei Hunedorei ținum într-una pentru jelanie scripturеei sfinte că văzum cum toate limbile au și înfluresc întru cuvintele slăvite a lui Dumnezeu, numai noi rumânii nu avem. Pentru aceia cu mare muncă scoasem den limba jidovească, și grecească, și sârbească pre limbă românească 5 cărți ale lui Moisi prorocul și patru cărți ce se cheamă țarstva, și alți proroci câțiva și le dăruim voo fraților rumâni...*
3. Ion Bălan crede însă în sinceritatea traducătorilor; a se vedea *Limba cărților bisericești*, Blaj, 1914, p. 119-126.
4. A se vedea Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești*, vol I, București, 1925, p. 203-206.
5. Mario Roques, *Introducere* la *Palia d'Orăștie*, Paris, 1925, p. XXXII-XXXVI.
6. Iosif Popovici, *Palia de la Orăștie*, în *Analele Academiei Române*, XXXIII, București, 1911.
7. La 14 martie 1571, se stinsese Ioan Sigismund Zápolya, ocrotitorul propagandei calvine în Transilvania, pe tron urcând familia Báthory care era catolică.
8. Dintre acestea trei au fost descoperite în Transilvania, unul a fost donat în 1814 de către Ioan Molnar Piuariu Bibliotecii Muzeului Național din Budapesta și unul a ajuns la Biblioteca Academiei.
9. Literele folosite aici de Șerban Coresi aparțin tipului II de semne utilizate de diacon, tip întâlnit și în *Psaltirea slavonă* (1576) și cea slavo-română din 1577. A se vedea în acest sens M. Tomescu, *Cartea românească în perioada coresiană*, în *Studia bibliologica*, III(1969), p. 352.
10. Mario Roques tipărise în 1925 (cu semne chirilice) numai *Bitiai și* Pentateuhul lui Heltai.
11. Textul este fotocopiat integral.
12. Ion Gheție și Al. Mareș au precizat în *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea*, București, 1974, că primele aprox. 100 de pagini și ultimele aprox. 50 de pagini ale *Paliei* au fost traduse de către hunedoreni (Achirie sau/și Moise Peștișel).
13. Trebuie specificat, credem noi, că în această zonă s-a descoperit cea mai veche inscripție slavonă cunoscută a românilor din Transilvania, datând din 1313-1314. Ea se afla în ctitoria cnejilor hațegani de la Strei-Sângeorgiu și este cu patru decenii mai veche decât mărturia de la Biserica Domnească de la Curtea de Argeș. Tot din această zonă se trage și pârcălabul Lațcu Cânde, care, pe la 1436, îi cerea călugărului Gavriil (fiul lui Uric), să scrie *Evangheliarul* de la Mănăstirea Neamțului.
14. Studiul nu include numele proprii și derivatele acestora, deoarece numărul lor ar modifica în mod nesemnificativ procentul la gruparea cuvintelor după origini și repartizarea unităților lexicale pe părți de vorbire.
15. V. Șuteu, *Observații asupra frecvenței cuvintelor în operele unor scriitori români*, în *Studii și cercetări lingvistice*, X (1959), nr. 3, p. 419-445.
16. Gh. Bolocan, *Unele caracteristici ale stilului publicistic al limbii române literare,* în *Studii și cercetări lingvistice*, XII (1961), nr. 1, p. 35-73.
17. D. Macrea, *Compoziția istorică și tendințele actuale de dezvoltare ale vocabularului românesc*, în *Cercetări de lingvistică*, V (1960), nr. 1-2, p. 39-57.
18. Florica Dimitrescu, *Observații asupra artei cuvântului în 'Palia de la Orăștie'* , în *Palia de la Orăștie interpretată de...*, București, Editura Eminescu, 1984, p. 152-192.
19. Reamintim că textul cuprinde și note marginale care explică un număr mare de cuvinte.

Bibliography:

Ion Bălan, *Limba cărților bisericești / The Language of churchly books*, Blaj, 1914.

Gh. Bolocan, *„Unele caracteristici ale stilului publicistic al limbii române literare" / „Some characteristics of the publicistic style of the Romanian literary language,* in *Studii și cercetări lingvistice / Linguistic studies and researches*, XII (1961), nr. 1.

Florica Dimitrescu, *„Observații asupra artei cuvântului în 'Palia de la Orăștie'" / „Observations regarding the art of the word in 'The Palia from Orăștie'"*, in *Palia de la Orăștie interpretată de... / The Palia from Orăștie interpreted by...*, București, Editura Eminescu, 1984.

Ion Gheție, Al. Mareș, *Graiurile dacoromâne în secolul al XVI-lea / Daco-Romanian idioms in the 16th century*, București, 1974.

Nicolae Iorga, *Istoria literaturii românești / History of Romanian literature*, vol I, București, 1925.

D. Macrea, *„Compoziția istorică și tendințele actuale de dezvoltare ale vocabularului românesc" / „Historical composition and actual tendencies in the developments of the Romanian vocabulary"*, in *Cercetări de lingvistică / Linguistic researche*s, V (1960), nr. 1-2.

Palia de la Orăștie / The Palia from Orăștie, ed. by Viorica Pamfil, București, Editura Academiei, 1968.

Eugen Pavel, *Palia de la Orăștie interpretată de... / The Palia from Orăștie interpreted by...*, București, Editura Eminescu, 1984.

Iosif Popovici, *Palia de la Orăștie / The Palia from Orăștie,* in *Analele Academiei Române / The Annals of the Romanian Academy*, XXXIII, București, 1911.

Mario Roques, *Introducere / Introduction to Palia d'Orăștie / The Palia from Orăștie*, Paris, 1925.

M. Tomescu, *„Cartea românească în perioada coresiană" / „Romanian book during the time of Coresi"*, in *Studia bibliologica*, III (1969).

V. Șuteu, *„Observații asupra frecvenței cuvintelor în operele unor scriitori români" / „Observations regarding words frequency in the works of some Romanian writers"*, in *Studii și cercetări lingvistice / Linguistic studies and researches*, X (1959), nr. 3.